

ДО ПИТАННЯ ПРО МОТИВИ В ОРНАМЕНТИЦІ ТКАЦЬКИХ ВИРОБІВ УКРАЇНЦІВ ОДЕЩИНИ

У статті на матеріалах польових досліджень та музейних зібрань характеризуються провідні мотиви орнаментики ткацьких виробів українців Одещини. Розглядаються такі мотиви, як ромб, «Дерево Роду», хрести, лінії тощо.

Ключові слова: орнаментика, ткацтво.

Орнамент — це складова народної культури, котра має багате символічне значення. Орнамент виник ще у первісну добу і розвивався у тісній залежності від релігійних вірувань народу. Він збагачувався, змінювався, втрачав одні форми та знаходив нові, але зберіг до наших днів певний архаїчний пласт вірувань. Народний орнамент не є законсервованим. Він динамічно розвивається, особливо у ХХ ст. У цей час на орнамент активно впливають ринкові відносини. Ткацтво як ремесло розвивається в умовах конкуренції. Попит на нові, цікаві, яскраві, та перш за все незвичні вироби збільшується, призводить до того, що майстрині починають не тільки копіювати орнаменти, а творити їх самі. Нові види орнаментів потрапляють на ринок, їх копіюють, видозмінюють. На початку ХХ сторіччя масово відкривають кустарні цехи, котрі виробляли ткані вироби на продаж. У таких цехах часто копіювали орнаменти із інших регіонів і навіть із закордонних зразків.

Ще одним фактором впливу на заміну традиційних орнаментальних форм можна вважати моду на міське. Тому з міських виробів запозичували більш художньо досконалі зразки орнаментів, які не мали зв'язку з традиційною культурою. Копіювали орнаменти із газет, часописів та додатків до них.

Проте, народом запозичувалися не усі можливі зразки орнаменту, а лише ті, котрі були вподобані за певними критеріями. Саме ці зразки і продовжували, видозмінюючись ународнюватися. Наприклад, «брокарівські» мотиви, набувши певної регіональної варіативності, змішавшись з традиційним орнаментом, стали сприйматися за народні.

Мотиви в орнаментиці ткацьких виробів проаналізовані на основі близько двохста зразків з колекції Одеського історико-краєзнавчого музею, Кодимського районного історико-краєзнавчого музею, аудиторії-музею «Етнографічна світлиця» історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова, а також польових досліджень у селах Одеської області. Використані матеріали альбомів та фото публікацій.

На території сучасної Одеської області існує варіативність орнаментики ткацьких виробів. Це пов'язано з постійною зміною традиції регіону під впливом запозичень від представників інших культур. Мова йде не тільки про заселення регіону представниками інших етносів, а й про переселення українців-носіїв інших локальних традицій.

Розглянемо провідні мотиви у орнаментиці ткацьких виробів українців Одещини. Для регіону характерні такі геометричні орнаменти як лінії, ромби різноманітних конфігурацій, трикутники (найчастіше з'єднані між собою вершинами основ), перехрещені лінії (косі хрести різних конфігурацій), хрести, хвилясті або зигзагоподібні лінії, Ж-подібні символи.

Ромб. На території Одещини зустрічається повсюдно. Ромб має багато варіацій і майже завжди входить у композицію виробу. Переважають ряди ромбів, поставлених на один кут та з'єднаних боковими кутами або ж направлені ними один до одного. Зустрічаються шашечні ромби, ромби з гачками, половинки ромба з гачками («баранячі роги») і т.п. Варто відмітити, що в українців Одещини майже не зустрічається ромб з незаповненою серединою. Найчастіше, ці знаки описані навколо хрестиків, ромбиків, квадратів або одиничного хреста, котрий своїми лініями сполучає протилежні вершини ромбу. Також зустрічаються ромби вписані у інші фігури, наприклад квадрати.

Хрести. Хрест є одним з найпопулярніших українських орнаментів. Він зображений по різному і особливо розповсюджений на Поділлі. З більше ніж півторасти варіантів хрестового орнаменту на Поділлі побутує більше половини [5, с. 327]. Отже, не дивно, що на Одещині, яка частково входить до зазначеного регіону, також достатньо варіацій хрестів. Для українців Одещини поширеними є такі види хрестів: маленькі хрестики які візуально утворюють лінію, служать для розділення орнаментальної композиції на горизонтальні ряди (зазвичай три); великі косі хрести (щось середнє між Андріїв-

ським хрестом та літерою «Х»); вписані у ромби та квадрати прямі та косі хрести; хрести утворені просвітами незаповненого тла між різними фігурами, схожі на пустотілі гама-хрести, у їх середину часто вписані квадрати. Часто хрест складається з п'яти невеликих квадратів.

Лінії. Лінії були першим видом орнаментациї тканих орнаментів, це пов'язано з простотою їх виконання. Алоїс Рігль, автор однієї з перших «Історії орнаментики», за Китовою С., вважав лінію найважливішим моментом у становленні художньої творчості, головним засобом людини для відтворення її власного сприйняття світу [3, с. 48]. Вважається, що саме лінії зумовили таку особливість українського орнаменту, як рядове розміщення. Лінію можна розглядати як основний художній засіб передачі зображень. Як складова композиції орнаменту, вона використовується для поділу цілого зображення на окремі сегменти [3, с. 50]. За теорією Причепія Є.М., лінії (а також окремі ряди фігур) виступаючі у якості базової та розмежувальної лінії, не несуть жодного смислового значення. Вони є лише елементами декору. Називаються такі лінії «орнамент в орнаменті». Але, «орнамент в орнаменті» набув суто декоративного характеру не відразу: через свою надзвичайну розповсюдженість лінії стали елементом позбавленим змісту. Зі стиранням у народній пам'яті інформації про смислове навантаження ліній, вони почали сприйматися як обов'язків декоративні елементи [4, с. 21]. На території Одещини у українців розповсюджені наступні типи ліній: прості полоси різного кольору та товщини, зигзагоподібні, хвилясті лінії, або ж лінії з малих фігурок (квадратики, хрестики та ін.). Їх виконували під час ткання. Це могли бути як просте чергування, різних відтінків, так і складні повторювані композиції. Щодо шитва, то лінії використовували для поділу зображеного на окремі смислові частини. Популярними були рушники, орнаментовані різними за кольором, структурою, розміром лініями. Відмітимо, що на зразках нашої колекції, смуги розташовані не хаотично, а у чіткій послідовності. Не залежно від кількості смуг, три з них явно виділяються (колір, фактура, розмір) та слугують основним мотивом. Всі інші смуги обрамляють їх. При цьому середня з цих трьох смуг часто відрізняється від двох інших. У цьому випадку лінії найчастіше формувалися з Ж-подібних символів. За Селівачовим М.Р., Ж-подібні сим-

воли, або просто «жи», це — елементи у вигляді хрестика з прилеглими до нього чотирма квадратами, котрі нагадують літеру «ж». Застосовують їх в розділюваних смугах [5, с. 290]. Але є зразки, в Ж-подібні орнаменти виступають основним мотивом. «Жи» може бути розділюваною смугою лише тоді, коли присутній інший орнамент.

У рослинному орнаменті в українців Одещини існують певні домінанти. Перш за все, це поширені на всій території України мотив «Дерево Роду» та квіткові композиції (включаючи виконані явно під впливом брокару). Не так широко поширеним, як два попередні мотиви, є мотив винограду, але він, на відміну від «Дерева Роду», є більше специфічним.

Зазначимо, що нами розглядаються рослинні орнаменти не за зовнішніми ознаками, а за змістовними. Тобто сильно геометризовані подільські варіанти «Дерева Роду» розглядаються як рослинні орнаменти, те ж саме і з іншими геометризованими зображеннями.

Дерево Роду. «Дерево Роду», зустрічаємо в російському, білоруському, українському мистецтві, воно типове для Болгарії, Польщі, Румунії, Молдови [2, с.139]. Найпоширенішими серед назв є такі: Дерево Роду, Світове Дерево, Дерево життя, Вазон, Дерево, Квітка, Дерево-квітка.

Дерево зображується по-різному. Починається, «виростає» воно з певної основи, котра може зображуватися по різному: коло, трикутник, пряма, або хвиляста лінія, що уособлює землю, стежку, вазон (найчастіше у вигляді трапеції). Існує два види розміщення гілок — білатеральна симетрія та позмінне чергування гілок. Також різні принципи побудови його центрального стовбура: одно-, дволінійні прямі, хвилясті, ламані або зубчасті стрічки; вишиті лише по контуру та заповнені всередині [1, с.99]. Кількість ярусів розміщення бокових гілок може варіюватися, так само як і їх зовнішній вигляд, техніка виконання та ін.

«Дерево життя» українці Одещини виконують у різних техниках, використовуючи різні матеріали, кольори. Аналізуючи ткацькі вироби, приходимо до висновку, що перевагу надавали геометризованому зображенню дерева. Кількість ярусів гілок коливається від 1 до 6 (центральна квітка не рахувалася за ярус), хоча зазвичай мають 3 яруси. Переважають зразки з «вазонами» різної форми. Всі зображення мають білатераль-

ну симетрію. Переважають дерева з одним прямим стовбуром. Майже під кожним маємо хвилясту лінію, типологічно схожу на «безконечник».

Порівнюючи варіанти мотиву «Світове дерево», як у шитві, так і у ткацтві, можемо виділити наступні, характерні для Одеського регіону, риси, такі, як перевага геометризаних орнаментів, білатеральна симетрія, різнобарвність, присутність «вазону», та супроводження вищезгаданого мотиву різними варіантами «безконечника».

Виноград. Орнаментальний мотив «виноград» — це ізоморфні або стилізовані зображення, де акцентується компактне групування округлих, гранчастих або навіть лінійних елементів, нагадуючи цим рясні виногради [5, с. 282]. Мотив винограду більш-менш рівномірно поширений по всій території України. М.Селівачов, вважає, що через це ми не можемо «з'ясувати регіональну парадигму мотиву» [5, с. 182].

На території Одещини зустрічаються різні варіанти більшого чи меншого ступеня геометризації винограду. Також поширені «брокарівські» варіанти. Мотив «виноград» вишивають, тчуть, виконують у мереживі на кінцях рушників. Переважно виногради виконані відтінками червоного, фіолетового або синього кольорів (на мереживі, відповідно, у колір ниток — білий чи підсинений). Виноград на виробі може бути: 1) провідним мотивом; 2) композиційно доповнювати інші елементи, не набуваючи другорядної форми (наприклад, разом з квітами, птахами тощо); 3) не мати чіткого вираження, бути схематичним, наближеним до простого меандру.

На сьогодні мотив «виноград» на території Одещини не сприймається як традиційно український. У народній традиції вважається, що це запозичення від молдаван або болгар, тобто у народів, котрі на сьогодні стереотипно вважаються одвічними виноробами.

Троянди та інші «брокарівські» мотиви. В українців Одещини надзвичайно популярними у ХХ столітті були орнаменти у вигляді букетиків троянд. Ці «брокарівські» мотиви суттєво відтіснили традиційну орнаментику тканих виробів українців у регіоні. Особливо це простежується у Буджаку, адже у полікультурних регіонах інновації сприймаються більш швидко, ніж у монокультурних. Такі орнаменти не мають етнічної специфіки. Представники інших етносів використовують такі ж

мотиви. Хоча українці, на відміну від молдаван, не роблять килими з вертикально орієнтованим орнаментом.

За усталеною композицією у центрі виробу розміщується три букети з троянд, по горизонтальним краям, або й навкруги усього виробу, виконують ряд квітів. Орнамент переважно виконується на чорному тлі. Композиційно вони схожі на килими з зображеннями «Дерева Роду»: ряд дерев замінено на ряд букетиків, а меандроподібні лінії на гірлянди квітів. Отже, маємо осучаснений орнамент на основі традиційної композиції.

Широко розповсюдженими є квіткові орнаменти. Квіти зображуються у букетиках або віночках. Зазвичай вони не доповнюються іншими орнаментами, хоча можливі виключення. Квітки виконані гладдю, переважно у яскравих тонах (синій, червоний, жовтий). Вони не схематичні, натурально передають особливості конкретного виду квітки.

Антропоморфний та зооморфний орнамент. Антропоморфний та зооморфний орнамент у українців Одещини не набув широкого поширення.

Причепій Є.М. розділяє Східно-Подільські антропоморфні зображення на три групи: 1) орнаменти, у яких образ людини можна чітко ідентифікувати; 2) орнаменти, з умовними та схематичними антропоморфними рисами; 3) орнаменти, котрі майже не мають людських рис, про їх значення можна здогадатися лише знаючи весь контекст орнаменту, зазвичай це дерева з певними антропоморфними рисами [4, с. 344].

Українці Одещини надавали перевагу зображенню антропоморфних фігур в ряд, або поєднанню антропоморфних та зооморфних орнаментів (найчастіше з конем). Одиначні антропоморфні орнаменти майже не зустрічаються.

На ткацьких виробах українців Одещини зустрічаються орнаменти з мотивами у вигляді коня. Його можна розділити на три групи: вершник, крилатий кінь, кінь. Дані мотиви можуть бути як основними в орнаменті, так і другорядними.

На рушниках Південно-Східного Поділля ми зустрічаємо зооморфні орнаменти, котрі чітко не ідентифікуються. Вони мають чотири лапи, хвіст, голову, можливо роги. Вважаємо, що це символ кози або вівці. Як слушно зауважив Причепій Є.М., такий орнамент пов'язаний зі звичаєм водити козу, а сам рушник є символом переходу до Нового року, або оберегом на наступний рік [4, с. 43]. Коза була пов'язана з продукуючою магі-

єю, у календарних обрядах — з аграрною. Також коза виступала як нечиста тварина, уособлення чорта. У такому значенні вона могла виступати як оберег від нечистої сили [6, с. 522].

Існує схожий мотив — тварина більш схожа на барана. Баран, на відміну від кози, виступає чистою, божою твариною. Баран (вівця) вважався корисною твариною, оскільки у ньому немає нічого, що б людина не використовувала (м'ясо, шерсть, молоко).

Образ пави у вишивці — більш молодий. Пава могла з'явитися у орнаменті лише тоді, коли майстер побачив цю пташу. Існує гіпотеза, за якою селяни могли познайомитися з цим птахом у палацах вельмож Київської Русі [3, с. 124]. Незважаючи на це, образ пави увійшов до українського фольклору. Варто відмітити, що і павича, і паву в народному орнаменті зображують однаково. Це може свідчити про те, що коли образ увійшов до ужитку, майстри не знали, що головна особливість птаха, котра підкреслюється у орнаменті — хвіст — є виключно ознакою самця. Також, імовірно, що пава — це осучаснений образ Жар-Птиці, котра часто фігурує у казках, і виступає у якості посередника між світами, невмирущого символу життя, сонця.

Таким чином, в орнаментиці ткацьких виробів українців Одещини присутні мотиви поширені на усій території України. Разом з цим орнаментика даного регіону є достатньо самобутньою. Вона сформувалася в умовах порубіжжя та полікультурного середовища.

Джерела та література

1. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. Західні області УРСР. — К.: Наукова думка, 1988. — 192 с.
2. Кара-Васильєва Т.В. Українська вишивка. Альбом. — Київ: Мистецтво, 1993. — 263 с.
3. Китова С. Полотняний літопис України: семантика орнаменту українського рушника. — Черкаси: Брама, 2003. — 224 с.
4. Причепій Є.М. Вишивка східного Поділля: структура орнаменту та спроба інтерпретації образу за матеріалами однієї етнографічної збірки. — К.: Родовід, 2007. — 344 с.
5. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). — К.: Редакція вісника «Ант»; Ніжин:ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. — 400 с.
6. Толстой Н.И. Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т.2 — М.: «Международные отношения», 1995. — 680 с.

Стрельцова А. К вопросу про мотивы в орнаментике ткаческих изделий украинцев Одещины.

В статье на материалах полевых исследований и музейных собраний характеризуются ведущие мотивы в орнаментике ткаческих изделий украинцев Одещины. Рассматриваются такие мотивы, как ромб, «Дерево Рода», кресты, линии и т.п.

Ключевые слова: орнаментика, ткачество

Streltsova A. To the question of motives in the ornament of the Ukrainian's weaving products in the Odesa region.

The article deals with leading motives in ornament of the Ukrainian's weaving products in the Odesa region. Research has been done on the materials of field research and museum collections. Considered such motives as rhombus, «Family Tree», crosses, lines, etc.

Keywords: ornamentation, weaving.